

М. А. Војин
МАЛЕТКОВИЋ
историчар, Чачак

УДК: 94(497.11 Чачак)"1929/1934"
323(497.11 Чачак)"1929/1934"

ЧАЧАК У ВРЕМЕ ДИКТАТУРЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕ- ВИЋА 1929-1934. ГОДИНЕ (1. део)

АПСТРАКТ: *Тема и главни задатак овог чланка је да расветли дешавања у чачанској околини у периоду диктатуре, дакле од 1929. до 1934. године. У фокусу исцртавања су још увек сви аспекти живота једног града у унутрашњости Србије који су утицали на његов развој. Исцртавањем локалних прилика покушаћемо да покажемо колики је био стварни утицај диктатуре на животи људи и колико је централна власт успела да доврине контроли околинске власти. Активности опозиције, пре свега комуниста, биће је за разумевање политичких прилика и због процене њихове стварне присутности у овом крају.¹*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *диктатура, Чачак, Југословенска национална странка, околинска власт, комуниста, опозиција, економска криза*

Краљ Александар Карађорђевић је 6. јануара 1929. године суспендовао до тада важећи Видовдански устав, распустио Народну скупштину, забранио рад политичких странака и формирао владу на чијем се челу нашао генерал Петар Живковић. Истог дана издао је прокламацију *Моме грађом народу* и Закон о краљевској власти и врховној државној управи по којем је утврдио да је краљевина Срба, Хрвата и Словенаца наследна монархија, а да је краљ носилац целокупне власти у земљи и да је у његовој надлежности читав законодавна власт. Прокламацијом се обратио директно својим поданицима којима објашњава због чега се одлучио да заведе лични режим који се најбоље

може дефинисати као монарходиктатура. Навео је да између народа и краља више не сме да буде посредника и означио политичаре као главне кривце за стање у земљи, јер је њихова заслепљеност довела до племенских и страначких подела, док је парламентаризам постао сметња за сваки плодан рад у држави. Своју одлуку је правдао највишим народним и државним интересима које је желео да заштити.²

Подршку режиму су пружили војни кругови, политичари блиски двору из редова демократа и радикала, државна управа, али и одређени кругови у Хрватској, највише индустријалци и банкарни људи који су поседовали велики капитал

¹ Други део рада Чачак у време диктатуре краља Александра Карађорђевића 1929-1934. године (Друштвени и културни живот града) биће објављен у следећем броју Зборника радова Народног музеја у Чачку.

² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. (Beograd: Nolit, 1988), 176-177; Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935* (Beograd: Prosveta, 1969), 71-72.

и којима, пре свега због нормалног пословања, није одговарала нестабилна политичка ситуација. Краљ је највише страховао од српске опозиције, али је један број српских политичара одмах подржао диктатуру, што се најбоље види у састављању прокламације коју су највећим делом написали Никола Узуновић, Божа Максимовић и Милан Сршкић. Српска јавност је углавном мирно и без демонстрација прихватила прокламацију.³

Општинска власт до избора 1931. године

Становништво Чачка је 6. јануара обавештено о променама које су настале у држави. Општинске власти су краљеву прокламацију истакли на сва видна места у граду како би се народ упознао са разлозима због којих се краљ одлучио за увођење диктатуре. Истог дана је начелник Трнавског среза, посредством рашког жупана, издао наређења општинским властима како треба да се понашају у новонасталој ситуацији и које мере би требало да предузму у случају да се појави опозиција режиму. Посебна пажња би требало да се обрати на све оне који шаљу „онеспокојавајуће гласове“, док је наређено да се сви они који би нарушили јавни ред и мир подвргну „најстрожијој одговорности“. Штампана је подвргнута строгој контроли, па се текстови који би уносили неспокојство и немир нису смели штампати по новом закону о штампи који је истог дана ступио на снагу. До даљег су забрањени сви јавни зборови, састанци и страначке забаве.⁴ Ове мере нису биле

примењене, пошто у чачанској општини нису забележени инциденти приликом проглашења диктатуре, нити су организоване демонстрације против краља.

Органи општинске власти нису били промењени, али они више нису бирани, већ именовани од стране више власти. Критеријум за постављање одборника било је њихово занимање. Општински одбор је преузео надлежности општинских зборована који се нису више састајали. Међутим, рад Општинског одбора био је сужен, а власт концентрисана у Општинском суду који су сачињавали председник и кметови са деловођом.⁵ Велики жупан рашке области је 11. јануара тражио да се у року од 24 часа поднесе извештај о именима председника, кметова и чланова Општинског суда и да ли су они лојални грађани, односно да међу њима нема антидржавног елемента. Председник општине је остао Радивоје Пантовић који је припадао старој Радикалној странци, што је велики жупан декретом потврдио 26. јануара. Поред председника нису била промењена ни тројица кметова, а у Одбор је 30. јануара именовано 22 одборника од којих су седамнаесторица била у претходном мандату на листи Радивоја Пантовића.⁶

Грађани Чачка били су незадовољни радом председника општине и упутили су жалбу 24. априла 1929. године великом жупану Рашке области, захтевајући смену читаве општинске управе. У десет тачака навели су разлоге због којих траже смену, а сматрали су да град не напредује под њиховим вођством, већ да се налази

³ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 181, 184; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић, Хрватско-српски сјор* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 353.

⁴ Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), Општина чачанска (1839-1934), К-41, бр. 40, бр. 55 и 211.

⁵ Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, *Зборник радова Народне музеја XXVII* (1997), 318.

⁶ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-56, бр. 5189; Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, 318.

на ивици пропасти. Жалили су се да је рад пијаце упропашћен због великих намета, да општина не поседује опрему ни оспособљено људство за гашење пожара, да је у општини уполсено сеоско особље. Сумњали су у интелигенцију општинских одборника, док су председника општине оптуживали да нарушава углед града уличним тучама са именованим грађанима. Велики жупан је 8. маја наредио начелнику Трнавског среза да извиди ситуацију и да поднесе извештај. Одборници су на неколико страна написали своју одбрану, сваку тачку посебно разматрајући и давајући своја објашњења. Начелник среза је подржао општинску власт, а то је потврдио велики жупан који није видео никакве неправилности у раду Општинског одбора, али је упутио надзорне власти да обзирније прате рад одбора и да га у случају неправилности обавештавају.⁷ Потписници жалбе, претежно ситни трговци и занатлије, били су незадовољни политиком коју је водио Општински одбор, али се у овом случају не може говорити о незадовољству упереном против краљеве диктатуре. На почетку жалбе грађани наводе да „јануарски патриотски акт извршен са највишег места од епохалног је значаја по државу и наш народ” и „да се благотворни утицај овога акта одмах осетио првих дана готово свуда, али је се он врло мало или готово нимало осетио у нашем месту”, док у наставку грађани прихватају део кривице због таквог стања. У свом одговору Одбор наводи „да он ради у духу новог стања”, сматрајући да су „сами потписници противу новог стања”. Међусобне оптужбе показују да се не може говорити о побуни против ре-

жима, већ да се сукоб водио око локалних питања и вођења општине.⁸

Нису само грађани били незадовољни радом општинских власти, јер је и начелник среза указивао на лош рад чачанског суда. Током 1930. године више пута је опомињао судове у његовом срезу да морају енергичније да решавају своје послове, а посебно да обрате пажњу на захтеве војних власти и да их на време отправаљају. Проблема је било са наплатом пореза и осталих дажбина које су општински часници често занемаривали, па је тако начелство имало мање приходе.⁹ По извештају пореској управи, који је написао кмет Обрен Јањић, у суду је 19. фебруара 1932. године било око 140 несвршених предмета. Наводи се да су несвршени предмети превише компликовани и да је до нагомиланости дошло због немара других општина, јер чачанска општина са два села није мала. Проблем су представљали власници имања који нису имали поседовне пријаве, јер их нису добили од катастарске комисије. Суд је изразио спремност да се сви случајеви у што скоријем року реше.¹⁰

Поделом државе на девет бановина Чачак је 9. октобра 1929. године ушао у састав Дринске бановине. Поделом на бановине краљ је желео да разбије старе

⁸ Јарослав Дашић у свом делу Економска криза у чачанском крају 1929-1933. узима у обзир само одговор општинске управе, а не наводи уводни део жалбе у којем се грађани позивају на новонастало стање и оптужују општину да не ради у складу са њим, што говори у прилог тврђњи да грађани нису били противници режима, нити да се може говорити о некој озбиљнијој идеолошкој позадини у овом случају [Јарослав Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933.* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 1986), 156-157; МИАЧ, ОЧ, К-42, Ф-II бр. 668).

⁹ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, бр. 545 и 555.

¹⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 2885.

⁷ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-42, Ф-II бр. 668.

историјске целине, да створи економичнију администрацију и још више централизује управу.¹¹ Поступак ликвидације жупаније трајао је до 11. новембра, након чега је административни центар премештен у Сарајево.¹² У марту 1930. године суседна Атеничка општина, која је временом постала предграђе Чачка, припојена је Чачанској.¹³

Још једна жалба уследила је 12. јула 1930. године када је рентијер Кривачић тужио општину војним властима због депоније која се налазила у непосредној близини градске кланице. Исти грађанин је 1. јула поднео жалбу општинским властима и тражио да се депонија затрпа, јер угрожава здравље грађана и војске, али је Одбор донео одлуку да место за бацање ђубрета и даље остане код општинске кланице.¹⁴ Молбу војним властима Кривачић је поднео у име свих грађана Чачка који се нису бунили због постојања овог комуналног проблема јер су, по његовом уверењу, страховали од освете председника општине. Молбу је поднео тек пошто се уверио да Радивоје Пантовић ништа није предузимао да премести ђубриште због тога што је апотекар и зато што му је одговарало такво стање како би економски профи-

тирао.¹⁵ Начелник Трнавског среза наредио је Општинском одбору да уклони депонију, а одборници су на седници одржаној 10. новембра формирали комисију која је требала да изврши увиђај и напише извештај на који ће се начин најбоље решити ово питање. Одбор је у мају 1931. године откупио земљу у Доњем Враћаку од чачанске цркве, где је ископана јама за нову депонију.¹⁶ Део грађанства био је незадовољан радом општинске власти предвођене Радивојем Пантовићем, а пошто су општински зборови били укинута грађани су обраћање вишој инстанци препознали као легитиман начин борбе за смењивање локалне власти.

У септембру 1931. године краљ је донео Октроисани устав и први парламентарни избори од проглашења диктатуре одржани су 8. новембра. Избори су означавали обнову парламентарног живота, али се гласало за само једну изборну листу чији је носилац био председник владе Петар Живковић. Гласачи из Трнавског среза бирали су између тројице кандидата која су се нашла на листи. Највише гласова у Чачку добио је Светолик Станковић, али није изабран за посланика, јер је у осталим општинама Трнавског среза добио мање гласова од Милана Поповића, свештеника из Заблаћа.¹⁷

У Чачку је у бирачки списак био уписан 1871 бирач са правом гласа на територији општине. Према броју бирача одлучено је да буду отворена два бирачка места, једно у општинској судници, а друго у основној школи, док су у бирачки одбор

¹¹ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 181-182.

¹² МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-42, Ф-IV бр. 290.

¹³ Василије Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815-1941“, *Зборник радова Народної музеја ХХП/ХХПІІІ* (1993), 123; МИАЧ, ДБ, К-1, бр. 1986.

¹⁴ По опису јама је била удаљена свега 15 метара од кланице, а била је дугачка 30 и широка 20 метара. У извештају се наводи да је председник општине издао наредбу да се у јаму изручује нечистоћа из нужника и остало ђубре, па је на тај начин било угрожено здравље грађана. Чачак је у међуратном периоду имао велике комуналне проблеме који су били проузроковани непостојањем канализационе мреже (МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-56, бр. 9592).

¹⁵ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-56, бр. 9592.

¹⁶ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-56, бр. 9592.

¹⁷ Михаило Исић, „Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године“, *Зборник радова Народної музеја ХХIV* (1994), 319.

ушла три члана.¹⁸ На гласање је изашао 1101 грађанин, што је мање у односу на изборе који су се одржавали двадесетих година, али је ипак задржан значајно висок проценат (више од 50%) грађана који су изашли да гласају.¹⁹

4.2. Општинска власт после избора 1931. године

Локалне власти се нису промениле након новембарских избора. Током 1932. године здравствено стање председника општине Радивоја Пантовића се погоршало, па је 13. априла, пошто је готово десет пуних година био на челу општине, затражио од Одбора да га разреши дужности због болести. Истог дана одржана је у седница на којој је одлучено да се оставка не уважава, већ да му се додели двомесечно боловање. Интервенисао је након два дана начелник среза и поништио одлуку Одбора, због тога што Радивоје Пантовић није тражио одсуство, нити је то поткрепио ваљаним лекарским уверењем.²⁰ Коначно је поднео оставку 21. априла, а дужност је преузео Обрад Јањић, који је на позицији вршиоца дужности председника општине остао шест месеци.²¹ Пантовић се током свог мандата сусрео са бројним и озбиљним оптужбама, често је означаван као личност која је кочила бржи развитак града, а осуђивани су и његови приватни поступци. Ипак, имао је подршку надзорних власти током периода диктатуре, посебно среског начелника који га је

у два наврата, после жалби грађана, сачувао на позицији председника општине. Нови председник општине је 1. новембра 1932. године постао Радослав Раша Гавровић који је ту функцију већ обављао од 1921. до 1922. године. Оба председника општине били су чланови бивше Радикалне странке.²²

Народни посланик Милан Поповић, са својим скупштинским колегама из других изборних срезова, одржао је у мају 1932. године политички збор на којем је известио окупљени народ о раду Владе и Скупштине. На збор је дошло око 500 грађана који су били позвани да упуте предлоге који су преко народних посланика имали да буду претресени у Народној скупштини. У извештају се наводи да је окупљени народ клицао и да је манифестовао своју оданост краљу, али и да је било букача према којима су примењене законске мере због ометања скупа.²³ На овај начин власти су настојале да одрже привид демократског уређења у земљи, покушавајући да покажу народу како су сви укључени у рад највишег законодавног тела у земљи, док власт почива на принципима директне демократије.

Подручје Љубића, који се налази са леве стране Западне Мораве, наспрам Чачка, у међуратном периоду гравитирало је ка чачанској општини, иако је административно припадало Љубићком срезу чији је центар био у Прељини. Из Љубића је у Чачак често шверцована роба, пре свега месне прерађевине за које трговци нису плаћали

¹⁸ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 91.

¹⁹ Исић, „Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године“, 319.

²⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-58, Ф-II бр. 411.

²¹ МИАЧ, Градско поглаварство (1934-1944), К-2, Ф-I бр. 604.

²² МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-61, Ф-VI бр. 203 и 231.

²³ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 515.

касапске аренде, те су на тај начин штетили општинску касу. Месо је долазило из подручја где није било санитарске контроле, па се страховало од ширења болести. Трговцима код којих би се пронашла таква роба запрећено је новчаним казнама јуна 1932. године.²⁴ Ни то није спречило грађане да купују месо по повољнијим ценама већ су, очигледно због смањења преношења меса услед оштријих мера контроле, прелазили на територију Љубића и директно куповали из њихових касапских радњи. Председник општине је од начелника Љубићког среза захтевао да се клање крупне и ситне стоке врши у чачанској општинској кланици која је била под надзором среског ветеринара.²⁵ Иако су чинили једну привредно-економску целину, Чачак и Љубић су се налазили у различитим срезовима, па је велики део Чачана био незадовољан оваквом административном поделом, сматрајући да је она изведена на штету општине и да спречава њен природни ток развојта. Због тога је Општински одбор, након седнице одржане 9. септембра 1930. године, послао захтев Министарству унутрашњих послова да се Љубић припоји Чачку, али одлука о припајању није донета.²⁶ Следећа иницијатива о припајању ова два подручја потекла је из Љубићког начелства које је од чачанског Општинског одбора тражило да се изјасни да ли је вољан да се средиште Љубићког среза премести у Чачак и да издвоји новац за подизање зграде са неопходним просторијама за смештај

начелника. Одборници су на седници одржаној 5. јула 1933. године одлучили да се предлог прима у начелу, али „с тим што ће се општина постарати за кредит када се питање премештаја реши дефинитивно”.²⁷ Ни овога пута није дошло до спајања две области, а до жељеног припајања није дошло ни до почетка Другог светског рата.²⁸

Нови Закон о градским општинама донет је 20. октобра 1933. године. На овај начин власти су тежиле да уједначе законодавство које се односило на функционисање и број градских општина, али и да изврше раздвајање градских од сеоских општина које су се по свом развоју све више удаљавале од села.²⁹ Да је Чачак требао да буде уведен у ред градова сазнајемо из дописа који је Чачанском суду 25. маја 1933. године послао председник Савез градова Краљевине Југославије, чија је сврха била да штити и пропагира интересе југословенских градова. У допису се наводи да ће Чачак „по новом Закону о градовима, који се налази у изради, ући у ред градова”. Председник је позвао општинске власти да се учлане у Савез градова, односно да уплате 1000 динара (500 динара за упис, а 500 за годишњу чланарину), па да се на тај начин одазову позиву и укључе у рад овог тела. Општински одбор одбио је да се учлани, изговарајући се недостатком новца.³⁰ Одборници су се, пошто су добили јасан наговештај да ће се статус чачанске општине променити, обратили надлежним властима. Од начелника Трнавског

²⁴ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-62, бр. 10875.

²⁵ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-61, Ф-VI бр. 211.

²⁶ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), Књига записника са одборских седница од 9. септембра 1930.

²⁷ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-71, бр. 782.

²⁸ Тимоотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата”, 331.

²⁹ Исто, 323.

³⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, Ф-III бр. 508.

среза су 30. маја тражили да „општина остане и даље овако, како и данас постоји”. У прилог оваквом захтеву износе податак да општина, заједно са селима Атеницом и Кулиновцима, броји око 9839 становника.³¹ Став Општинског одбора о промени статуса општине пре доношења закона о градским општинама био је неповољан.

У чачанској јавности се од августа 1933. године развила жива полемика, јер је дошло до поделе на оне који су сматрали да Чачак треба да постане градска и на оне који су сматрали да треба да остане обична општина. Одборници су били неодлучни, па су на седници одржаној 20. августа одредили три одборника и председника да проуче ово питање и да се касније донесе одлука. *Чачански њлас* и *Чачански њокрећ* покренули су неку врсту анкете на својим страницама у којој би угледни грађани требало да изнесу аргументе и мишљење да ли ће Чачак више напредовати ако постане град или ће, напротив, стагнирати. Најзначајније питање било је економског карактера, односно део грађана је страховао да ће се издаци повећати када Чачак постане град, а да ће се поресци обвезници, који су делом већ били у великим дуговима, још више оптеретити. Страхovalo се да ће нова градска власт зависити од управних власти које би постављале одборнике, односно да ће се укинути самоуправа.³² Ипак, преовладавали су гласови

који су захтевали да Чачак треба да постане градска општина, наводећи да се законодавац већ изјаснио сврставајући Чачак у градску општину. Побијани су аргументи који су говорили у прилог томе да ће ново стање само оптеретити општинску касу и становништво и да се општински избори више неће одржавати. Оснивање градске општине често се везивало за питање припајања Љубића које је морало да се деси пре него што дође до усвајања закона о градским општинама. Економски просперитет, главни аргумент који се износио у корист прихватања новог закона, зависио је од овог сједињавања, па је ово питање, још једном, безуспешно постављено.³³ Општински одборници сложили су се да је боље да Чачак постане градска општина. Изабрана комисија је у извештају навела су да су се многе мање општине које су сиромашније од Чачка изјасниле за Закон о градским општинама и да нема бојазни да ће се трошкови повећати, али је на седници закључено да се дефинитивна одлука не може донети док се Закон претходно не усвоји.³⁴

Нови председник општине Раша Гавровић суочио се крајем 1933. године са великим штрајком против предузећа *А. Д. Јелица* који је постепено добио облик побуне против општинских власти. Предузеће *Јелица* је снабдевало грађане, као и општину, електричном енергијом, а ценовник је утврђен у договору са општинским властима, док

³¹ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-64, бр. 15194.

³² „Важна одборска седница“, *Чачански њлас*, 27. август 1933, 2; „Чачак село или град“, *Чачански њлас*, 1; „Напредак или расељење Чачка“, *Чачански њлас*, 10. септембар 1933, 2; „Гратска или варошка општина“, *Чачански њокрећ*, 27. август 1933, 1; „Чачак град или варош“, *Чачански њокрећ*, 15. октобар 1933.

³³ „Чачак је град и има да остане град“, *Чачански њлас*, 1. октобар 1933, 2; „Чачак треба да остане град и да му се присаједини Љубић“, *Чачански њлас*, 8. октобар 1933, 2.

³⁴ „Шта каже општински одбор“, *Чачански њлас*, 15. октобар 1933, 3.

је уговор потписан 1921. године. Због економске кризе, која је све више захватала домаћинства у Србији, жалбе на цену струје у Чачку су се могле чути 1932. године, па су општински одборници одлучили да ступе у преговоре са представницима предузећа *Јелица* које је због економске кризе пословало смањеним обимом, али су 12. априла започети преговори са представницима грађана који су били делегирани од стране Општинског одбора. Споразум је постигнут, а одборници су на седници одржаној 6. јуна прихватили да цена струје за приватне станове и радње буде 8 динара за један КВч, док је претходно била 9 динара.³⁵

Међутим, грађани су сматрали да умањење цене струје није довољно и да предузеће, које се налазило у власништву бечког акционарског друштва, зарађује велики новац. Средином августа 1933. године одржан је велики грађански збор у хотелу *Крен*, на којем је донета резолуција у којој се тражило смањење цене струје на 5,5 динара по КВч за приватне станове, трговачке радње и банке, а да цена од 4,5 динара важи за занатлијске радње и угоститељске објекте. У противном запрећено је бојкотом електричне енергије на нивоу читаве општине који је требао да отпочне 1. септембра. Резолуција је достављена Општинском одбору, чији су одборници на седници одржаној 20. августа били неутрални по овом питању, покушавајући чак да умире грађане, што је изазвало право негодовање. Од 1. септембра у Чачку су почеле да се користе лампе, а петролеј је заменио елек-

тричну енергију. Предузеће је оптуживано да у Крагујевцу наплаћује струју по много нижим ценама, односно по цени од 2 динара за КВч. Један део становништва био је задовољан бојкотом, јер није био оптерећен плаћањем рачуна за струју, док су петро-макс лампе биле знатно јефтиније.³⁶

Штрајкачи су основали Акциони одбор чији је задатак био да руководи читавом акцијом и да што пре оконча штрајк. Други збор грађана одржан је 17. септембра у хотелу *Српски краљ*, а отворио га је Радојко Солујић, председник Трговачког удружења, који је окупљеним грађанима изнео држање Акционог одбора од почетка штрајка. На овом збору приметно је заоштравање односа између грађана и Општинског одбора, пошто су изнети захтеви за смену општинских власти, а посебно се на удару критика нашао Рашо Гавровић, који је био дугогодишњи акционар у *А. Д. Јелици* и који је био председник општине 1921. године када је потписан уговор о снабдевању електричном енергијом. Одлучено је да се не одступи од резолуције донете 13. августа 1933. године и да се Општински одбор што пре изјасни у корист штрајкача, јер је њихово неутрално држање изазивало негодовање међу грађанима.³⁷ Општинска власт није подржала захтеве грађане, улице града су и даље биле осветљене сијалицама, док су у кућама и радњама коришћене лампе. Штрајк је настављен, а 1. октобра је одржан трећи по реду збор грађана на

³⁶ „Не смањи ли се цена електричној струји Чачак ће 1. септембра запалити петролеумске лампе“, *Чачански њас*, 20. август 1933, 2; „Важна одборска седница“, *Чачански њас*, 27. август 1933, 2; „Чачак штрајкује због скупе електричне струје“, *Чачански њас*, 3. септембар 1933, 1; „У Чачку се штрајк против скупе струје и даље заоштрава“, *Политишка*, 10. септембар 1933, 10.

³⁷ „Чачак ће и даље остати у мраку“, *Политишка*, 18. септембар 1933, 9.

којем је, као и на претходном, одлучено да се бојкот настави, уз све гласније повике против општине, за коју су сматрали да ради против интереса грађана и да им ћутањем само чини штету.³⁸ Ипак, током октобра грађани су почели да попуштају након дугог и исцрпљујућег бојкота. Почетком новембра штрајк је окончан, а грађани, иако су били веома истрајни, нису успели да натерају *А. Д. Јелицу* да прихвати њихове захтеве.³⁹ Део одборника који се није слагао са политиком неутралности и немешања поднео је оставку 11. децембра 1933. године.⁴⁰ Велики број Чачана је посећивао грађанске зборове организоване током штрајка, а власти су дозвољавале овакве скупове, иако су се често чули коментари уперени пре свега против председника општине и Одбора. Јавни скупови и окупљања, који су на почетку периода диктатуре били забрањени, поново су се одржавали, док су грађани сасвим отворено износили предлоге и захтевали ефикаснији рад општинских власти, па чак и њихову смену. Бан је разговорао са члановима Акционог одбора и од њих добио уверење да штрајк нема политички карактер и да није продукт деловања забрањене Комунистичке партије.⁴¹ Иако је покрет у Чачку био масован, није био уперен против државних власти и краља, диктатура се није оспаравала нити помињала у лошем контексту, а незадовољство грађа-

на је још једном било уперено против општинских власти.

Након доношења Септембарског устава власти у Југославији су желеле да оснују режимску странку, настојећи да на тај начин створе озбиљнију политичку основу новом курсу. Већ крајем 1931. године основана је Југословенска радикално-сељачка демократија која је у свом имену покушала да интегрише по нешто од назива готово свих најзначајнијих политичких партија чији је рад био званично забрањен краљевом прокламацијом.⁴² Име странке је јуна 1933. године промењено и она је названа Југословенска национална странка.

Од странке се издвојила група посланика предвођена бившим председником владе Петром Живковићем и образовала свој посланички клуб Југословенски народни клуб, оптужујући Владу да је одустала од шестојануарских идеја. Власт је толерисала ову „опозициону“ групацију и дозвољавала им да одржавају јавне зборове.⁴³ Један од зборова Југословенска народна странка одржала је у Чачку 8. септембра 1933. године, пре него што је у чачанској општини основана организација званичне Југословенске националне странке. На збору су говорили народни посланици предвођени Живорадом Лукићем, а било је присутно око 200 грађана. По извештају начелника збор није наишао на одобравање међу Чачанима „јер су говорници остали на присутне комичан - неозбиљан утисак“.⁴⁴

³⁸ „Зашто ћути општина чачанска?“, *Чачански глас*, 1. октобар 1933, 1; „Чачак наставља да штрајкује против електрике“, *Политика*, 2. октобар 1933, 7.

³⁹ „Епилог борбе“, *Чачански глас*, 12. новембар 1933, 1.

⁴⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-71, бр. 1153.

⁴¹ Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971*. (Чачак: Електродистрибуција, Електроморава, 1972), 51.

⁴² Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 135.

⁴³ Исто, 235.

⁴⁴ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 26558.

У Чачку све до пред сам крај 1933. године није покренута значајнија иницијатива за оснивање режимске странке. Настављене су политичке борбе започете током штрајка поводом поскупљења електричне енергије, а две међусобно супротстављене политичке групе бориле су се за оснивање Општинског одбора Југословенске националне странке. Срески начелник Воја Ружић означио је народног посланика Милана Поповића као главног кривца због чега не постоји Општински одбор у Чачку, оптужујући га да ништа није учинио у том погледу, па чак и да омета организовање странке због тога што је изгубио поверење својих суграђана и због страха да ће бити изврнут критици.⁴⁵ Ситуација се још више заострила доласком новог среског начелника Радомира Чађевића који је ступио на ову функцију у жеку штрајка. Нови начелник је новембра 1933. године почео са припремама за оснивање Општинског одбора надајући се да ће успети да помири две завађене стране и да ће их укључити у рад странке.⁴⁶ Међутим, већ у децембру исте године дошло је до међусобних оптужби између начелника Радомира Чађевића и председника општине Раша Гавровића, који је био потпомогнут послаником Миланом Поповићем, па су се стари сукоби одразили на формирање Општинског одбора. Нови срески начелник се по преузимању функције у Трнавском срезу сусрео са оптужбама и препрекама у раду, јер је друга група покушала да га представи као сарадника бившег министра Анте Радојевића и сумњиву личност која је у дослуху са

опозиционарима, па су на тај начин хтели да издејствују његову смену.⁴⁷ Начелник је након оптужби још енергичније приступио организовању странке и основан је Акциони одбор 29. децембра, а првог дана се уписало више од 20 чланова, међу којима и оснивачи листа *Чачански њокрећ* за које се веровало да ће у својим новинама извештавати „у духу начела странке“. Конференције су држане сваке вечери у некој од сала чачанских хотела.⁴⁸

Као резултат борбе између две завађене политичке струје истиче се формирање два посебна одбора Југословенске националне странке у Чачку. Светолик Станковић, инжењер и индустријалац, изабран је 14. јануара 1934. године у кафани *Драјачево* за председника Управног одбора месне организације ЈНС-а. Истог дана група предвођена Рашом Гавровићем основала је други месни одбор ЈНС-а у Чачку, на чијем се челу нашао тадашњи председник чачанске општине. Обе групе имале су приближно исти број уписаних чланова (око 200).⁴⁹

Ситуација око оснивања Општинског одбора странке у Чачку интересовала је и бана и министра, док су обе струје настојале да за формирање свог одбора добију подршку политичара у Београду. Окружни инспектор је крајем јануара 1934. године известио бана о оснивању два одбора и начину на који је то урађено, истакавши заслугу за покретање иницијативе за оснивање странке среском начелнику Радовану Чађевићу, али оптужујући га да је „требао у овом деликатном питању да има много више

⁴⁷ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 54.

⁴⁸ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 63.

⁴⁹ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 7 и 9.

⁴⁵ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 1174.

⁴⁶ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 53.

такта и умешности, те да не дође до ових међусобних размирица грађана“ и да је оваквим поступањем од странке одбио један део грађанства. Због таквог држања и претераног ангажмана у формирању странке, окружни инспектор је предлагао да се Радован Чађевић смени.⁵⁰ Ипак, он се још неко време задржао на тој функцији и наставио да подржава ширење ове странке у свом срезу. Радио је на образовању општинских одбора по околним селима, а страначке организације оформљене су до краја марта у Слатини, Трнави и Лозници. Ни оснивачке скупштине организоване по сеоским општинама нису протекле без чарки, а посебно је била бурна седница у Слатини где су се појавили Милан Поповић и Рашо Гавровић са својим присталицама и ометали рад делегата.⁵¹

Чачански студенти у Београду, окупљени око Удружења грађана чачанског краја у Београду, ширили су 1932. године идеју да Чачак треба да промени име. Разлог томе је био то што су сматрали да је име града турског порекла, па су, верујући у нови културни полет, желели да га отргну из османског наслеђа и уврсте у ред европских градова. Позивајући се на историју желели су да се врати старо име града који би требало да се поново назове Градац, по средњовековном граду из периода владавине Немањића.⁵² Званичан предлог за промену назива града упућен је тек 1934. године. Министарство унутрашњих послова послало је 8. јуна 1934. године општинама предлог да се ационална имена места замене

националним.⁵³ Иако је овај предлог био намењен пре свега областима које су ушле у састав Југославије после балканских и Првог светског рата, подстакао је и Чачане да поново затраже промену имена општине, па је већ 15. јуна упућен званичан захтев Општинском одбору. У захтеву је погрешно наведено да је град добио име Чачак у периоду 1459-1626, те да је његов назив турског порекла.⁵⁴ Први помен Чачка датира из периода знатно пре турског освајања ових простора, из 1408. године, када га помињу дубровачки трговци.⁵⁵ На седници одржаној 6. августа одборници су одлучили да се предлог одбаци, па је Чачак задржао своје дотадашње име.⁵⁶

Упркос негативном ставу једног дела чачанске јавности, по новом Закону о градским општинама, који је ступио на снагу 23. септембра 1934. године, Чачак је сврстан у градске општине. Закон је предвиђао само постојање Градског већа и председника општине који је на њеном челу и представља град у свим његовим пословима, извршни је орган већа и шеф целе градске администрације. Општински судови су били укинати, као и кметови који су разрешени дужности. Предлог буџета доносио је председник, предавао га на увид грађанству, а Градско веће је давало одобрење. Одлуке је могао да поништи бан (на тај начин је државна

⁵⁰ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 11.

⁵¹ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 16 и 22.

⁵² Чачак ће добити старо име Градац, Чачански глас, бр. 8, 4. септембар 1932, 2.

⁵³ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-75, Допис Министарства унутрашњих послова од 8. јуна 1934. године.

⁵⁴ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-75, Предлог да се промени име назив града Чачка од 15. јуна 1934. године.

⁵⁵ Андрија Веселиновић, „Документи о првом помену Чачка у средњем веку“, *Зборник радова Народни музеја ХХ* (1991), 64-66.

⁵⁶ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-47, Записник са одборске седнице од 6. августа 1934. године.

управа вршила надзор), док је Министарство унутрашњих послова могло да разреши читаву управу и постави нову. Председник и две трећине посланика требало је да се бирају на изборима, али они никада нису одржани. Након ступања на снагу новог закона председник општине је остао Раша Гавровић, као и већи број посланика, само што је њихов број смањен на 27.⁵⁷

Убиством краља Александра 9. октобра 1934. године окончан је период диктатуре. Посланици су на ванредној седници одржаној 11. октобра положили заклетву новом владару, краљу Петру II Карађорђевићу, и одлучили да пошаљу телеграм саучешћа краљици Марији. Проглашена је жалост у трајању од шест месеци, а дубока жалост је трајала шест недеља. За то време у граду нису смела да се организују никаква јавна весеља и игранке.⁵⁸ У канцеларији средског начелника 15. октобра одржан је састанак свих представника власти и хуманих удружења на којем је одлучено да се заједнички посети краљев гроб на Ваведење (4. децембра) како не би дошло до разједињености и појединачних обилазака сваке организације.⁵⁹

4.3. Опозиција режиму

Шестојануарским прогласом рад странака био је укинут, а опозиција је у првим годинама диктатуре била не приметна. Српска грађанска опозиција неспремна је дочекала краљеву дикта-

туру и нечујно се повукла са политичке сцене несклона да се бори било каквим насилним средствима. Део политичара и интелигенције, разочаран страначким трвењима и главним носиоцима демократско-парламентарног режима у држави, ушао је у састав владе Петра Живковића, прихватајући ново уређење.⁶⁰ Комунисти су означени као највећи противници режима и против њих је покренута борба до истребљења. Комунистичка партија Југославије, која је деловала у дубокој илегалности, била је једина партијска организација која је имала присталице на територији читаве државе. На самом почетку комунисти су се нашли на снажном удару режима монархидиктатуре, па је њихова партијска организација у прво време била снажно пољуљана.⁶¹

Против комуниста је вођена репресивна политика и на локалном нивоу. Већ 26. јануара 1929. године Општинском суду у Чачку је наређено да посебну пажњу обрати да комунисти, као и остали противници режима, не врше агитацију међу народом, а да се највише контролишу агенти осигуравајућих друштва, трговачки путници и остала сумњива лица.⁶² Чести дописи, које је Министарство унутрашњих послова прослеђивало општинским судовима, показују да је полицијски апарат пратио комунистичке активности. Начелник Трнавског среза наредио је да се након 5. августа 1929. године, када је заказана комунистичка конференција у Београду, најенергичније спрече све припреме и терористичке акције комуниста уперене

⁵⁷ Тимоотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, 325; Василић, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815-1941.“, 123-124.

⁵⁸ МИАЧ, Градско поглаварство (1934-1944), К-1а, Ф-VI бр. 92 и 128.

⁵⁹ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 55.

⁶⁰ Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 184.

⁶¹ Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, 324.

⁶² МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-41, бр. 45.

против општинских зграда.⁶³ Режим је највише страховао да ће комунисти терористичким акцијама ометати прославу значајних државних празника, пре свега прославе Дана уједињења, па су тих дана обавештавале Општински суд да се обезбеде државне институције и инфраструктурни објекти, попут железничких станица, који могу бити мете напада. Милија Васиљевић, кројачки радник, осуђен је на 10 месеци затвора због растурања комунистичких летака, што представља редак случај хапшења противника режима на територији Чачка.⁶⁴ Начелник Трнавског среза је почетком 1930. године известио бана како на територији среза претходне године није било никаквих комунистичких акција, нити да постоје лица која су означени као комунисти.⁶⁵

Активност комуниста из Чачка је у првим годинама диктатуре, због притиска власти, била усмерена на прихатање и скривање партијских илегалца који су били прогоњени од стране полиције. Комунисти су покушавали да сачувају своје чланове и присталице који су били изложени суровом гоњењу. Током 1930. године у Чачку су штрајковали абацијски радници и успели да издејствују смањење радног времена са 14 на 10 часова.⁶⁶ Штрајк нису водили комунисти, јер би једна таква акција изазвала подозрење полиције и дошло би до хапшења, али су њихове присталице у њему узеле учешћа. Иако је Министарство унутрашњих послова у фебруару 1930. године упозора-

вало среске власти да ће комунисти покушати да оформе ћелије по унутрашњости, на територији Чачка није дошло до њиховог озбиљнијег организовања.

Кмет Обрен Јањић, вршилац дужности председника општине, обавестио је 21. маја 1932. године начелника Трнавског среза да у општини нема младића рођених 1910, 1911. и 1912. године који су се обелоданили као комунисти или као противници постојећег стања и државног уређења. Омладинци нису манифестовали своје незадовољство против режима диктатуре. Исте године у јулу потврђено је да на територији Чачка не постоји организација која се назива Уједињена револуционарна омладина и да нема сазнања да се омладина окупља у било каквим сличним покретима.⁶⁷

Фудбалске утакмице у Чачку биле су веома посећене, па су зато биле честа мета комунистичке агитације. Велико интересовање владало је за прву утакмицу која је 6. августа 1932. године требало да се одигра под рефлекторима. У извештају среског начелника од 7. августа наводи се да је на игралишту Враниште, након одиграног меча, поред Мораве пронађено неколико комунистичких летака. Током утакмице је Јован Јоловић, повереник Радничке коморе у Чачку, правио неред у пијаном стању због чега је био кажњен са три дана затвора. У кући Јоловића пронађене су слике осуђених чланова Извршног одбора Комунистичке партије Југославије, док је у канцеларијама Радничке коморе пронађен значајан број комунистичких књига.⁶⁸ Начелник је забранио да се одржавају све утакмице на територији Трнавског среза, све док их

⁶³ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-45, бр. 572.

⁶⁴ Милутин Јаковљевић, *Раднички њокреј у чачанском крају* (Чачак: Чачански глас, 1979), 30.

⁶⁵ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 3691.

⁶⁶ Јаковљевић, *Раднички њокреј у чачанском крају*, 31; Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1979), 41-42.

⁶⁷ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-63, бр. 29 и 635.

⁶⁸ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 19638.

он сам опет не одобри.⁶⁹ Дозвола за поновно приређивање фудбалских утакмица издата је 15. септембра 1932. године када је потврђено да само друштва која имају одобрена правила и добију дозволу од начелника смеју да их организују.⁷⁰

Љуба Давидовић, Антон Корошец и Јован Јовановић Пижон, истакнути политичари и вође неких од најзначајнијих југословенских странака пре увођења диктатуре, посетили су Чачак у мају 1932. године, где су се у хотелу *Крен* састали са истакнутим грађанима који нису учествовали у власти, али јесу у раду предратних странака.⁷¹ Политичари су у ситуацији након доношења устава обилазили градове и разговарали са истакнутим личностима, покушавајући да припреме терен за обнову страначког живота и да на неки начин сазнају какво је расположење у народу према систему диктатуре.

На српском селу појавио се покрет презадужених сељака који су своје незадовољство демонстрирали на јавним зборовима. Комунисти су покушали да своју делатност појачају у селима, па су пробали да подстакну сељаке на радикалнији начин борбе против постојећег система. Држава је Законом о заштити земљорадника из 1932. године помогла делу сељаштва, пре свега крупнијим земљопоседницима, тако што им је укинула камате на пренагомилане дугове, али је највећи проблем представљала сеоска сиротиња која није имала дугове ни довољно земље

за обрађивање.⁷² За решавање земљорадничког питања највише се залагао Драгољуб Јовановић, вођа леве струје унутар Земљорадничке странке. Заједно са радикалима Војком Чвркићем и Милисавом Тајсићем, као и са својим страначким колегама, Јовановић је уговорио да за време вашара на Светог Јеремију (14. мај) 1932. године у Чачку организују збор сељака. Чачанске власти су биле обавештене о немирима који су се догодили на панађуру у Гучи 3. маја, а који су политичким говорима изазвали Милош Тупањанин, Милисав Тајсић и браћа Чвркић, па је срески начелник одредио велике мере опреза за време одржавања сабора у Чачку.⁷³ Збор није организован због оштрих полицијских мера и опреза општинских власти, али и због тога што је Јовановић, са групом левих земљорадника, ухапшен 2. маја.⁷⁴ Део незадовољних сељака, окупљених око Удружење дужника из Мрчајеваца, заказао је 9. априла 1933. године у том селу збор који су власти забраниле. Начелник Трнавског среза наложио је грађанима чачанске општине да не посећују овај скуп, а сваком ко би се нашао тог дана у атару мрчајевачке општине, без потребних дозвола, запретио је да ће бити ухапшен и оптужен пред судом.⁷⁵ Власти су строго контролисале село и настојале да сузбију сваки покушај већег груписања сељака, а грађани су под претњом затворских казни морали да се клоне заказаних сељачких збора.

⁶⁹ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 182.

⁷⁰ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-59, Ф-IV бр. 182.

⁷¹ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 494.

⁷² „Како се стварно може помоћи земљораднику“, *Чачански глас*, 2. јул 1933, 2.

⁷³ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 473.

⁷⁴ Богумил Храбак, „Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918-1941“, *Зборник радова Народни музеја XXIV* (1995), 288.

⁷⁵ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-71, бр. 287.

Временом је комунистичка активност на територији Чачка постајала све разуђенија, али су и даље деловали у дубокој илегалу због притиска власти. Појачавање комунистичке активности у Чачку везује се за формирање новог месног комитета 1933. године. За секретара је изабран Илија Новаковић, а чланови су били лекар Драгиша Мишовић, адвокат Александар Ђурчић, обућар Милош Милошевић и професор Милутин Смиљанић.⁷⁶ Месни комитет је добио конкретне задужења (рад са омладином и у синдикату, ширење рада на селу и међу интелектуалцима). Често је долазило до акције ширења летака који су уз помоћ посебних курира стизали у унутрашњост земље, а који су позивали грађане на устанак против власти. Такви леци су најчешће растурани пред 1. мај или пред обележавање Дана уједињења (1. децембар), али до устанка против власти, на који су комунисти позивали грађане, није долазило.⁷⁷ Комунисти су узели учешћа у штрајку против предузећа *Јелица*, а посебно је активан био Драгиша Мишовић који је подржавао грађане у својим чланцима и јавним наступима, бодрећи их да не поустану.⁷⁸

Партија је, преко својих присталица, имала значајан утицај на рад Спортског друштва Борац, Културно-уметничког друштва Абрашевић и Књижнице и читаонице.⁷⁹ Министарство је фебруара 1930. године среским начелницима послало допис у којем су изражавали забринутост због ширења комуни-

стичких идеје међу омладином, наводећи да се агитација врши по упустима добијеним из Москве. За сузбијање ширења пропаганде предложено је одржавање предавања и формирање удружења која би се послужила литературом добијеном из Француске и Немачке, док се у случају нужде предвиђало да се против наставника и ученика који би ширили комунистичке идеје предузму превентивне и репресивне мере.⁸⁰ Наставници чачанске Гимназије који су били комунисти или симпатизери често су били премештани, па је тако професор Ратко Пенезић 1932. године прешао у Београд. У ширењу пропаганде међу гимназијалцима истакао се Милутин Смиљанић, члан Месног комитета. Током 1931. године ђаци су под утицајем скојеваца извели штрајк који је школа одлучно сузбила.⁸¹

Економска криза у Чачку

Чачанска индустрија тешко се опирала налетима кризе. Смањењем куповне моћи грађана смањена је и производња, па су индустријска постројења, која су тек почела да се развијају, од 1929. године запала у период стација и опадања привредне делатности. Смањивање коришћења привредних капацитета неминуовно је водило у отпуштање радника.⁸²

Најстарије индустријско постројење у Чачку била је пивара коју је средином XIX века подигао Фердинанд Крен, а која се двадесетих година XX века звала *Пивара Крен и Спанковић*.⁸³ Пивара је комплетно реновирана 1929. године,

⁷⁶ Јаковљевић, *Раднички покрет у чачанском крају*, 33; Јањић, Петровић, Доктор Драгиша Мишовић, 48.

⁷⁷ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 494.

⁷⁸ „Чачак у борби“, *Чачански глас*, 5. новембар 1933, 3.

⁷⁹ Јаковљевић, *Раднички покрет у чачанском крају*, 33.

⁸⁰ МИАЧ, Дринска бановина (1929-1941), К-1, бр. 788/30.

⁸¹ Андрија Стојковић, Бранко Ковачевић, *Чачанска гимназија 1837-1937*. (Чачак: Чачански глас, 1987), 288.

⁸² Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933*, 35.

⁸³ Јарослав Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885-1946. Машинство и електрика* (Чачак: Технички факултет, 1995), 23.

опремљена најмодернијим машинама, апаратима и ледарама за стовариште и која је 1930. и 1931. године добро радила, да би под налетом економске кризе производња нагло опала.⁸⁴ *Акционарско друштво Јелица* је 1930. године прешло у руке страних инвеститора у Бечу.⁸⁵ У годинама економске кризе, па све до 1936. године, ово друштво пословало је у минусу, што је правдано великим инвестиционим улагањима овог предузећа од када је прешло у руке Аустријанаца.⁸⁶ Аутоматски парни млин је престао са радом током економске кризе, јер је *Чачанска штедионица* запала у новчану немаштину, а рад је обновљен 1934. године када га је откупила *Државна хипотекарна банка*.⁸⁷ Електрична црепана *Павле Брушија и синови* обављала је свој рад у Љубићу. У периоду кризе суочила се са проблемом пласмана производа, па је тек оживљавањем привредне активности након 1935. године фирма повећала свој просперитет.⁸⁸

Војнотехнички завод, као Четврти одељак Војнотехничког завода из Крагујевца, започео је производњу 1930. године. *Завод* се постепено ширио, па је 1934. године запошљавао 225 радника, а 1940. чак 1150 радника и службеника.⁸⁹ *Фабрика хартије* подигнута је 1930. године на земљишту које је бесплатно добила од општине. У време економске кризе радила је без већих потешкоћа, пошто је увоз хартије био ограничен, па

није имала конкуренцију на југословенском тржишту.⁹⁰

Занатство је током двадесетих година све више почело да уступа место привреди. У налету кризе највише су страдали ситне занатлије и трговци који нису имали финансијске резерве да ублаже настале потресе. Од 1930. до 1935. године у Чачку је одјављено 148 радњи и то: 51 занатлијска, 73 трговачке и 24 угоститељске.⁹¹ Општина је трговцима током 1933. године издавала потврде у којима се наводило да је трговачка активност те године била смањена у односу на претходну, што је био јасан показатељ кризе која се продубљивала.⁹² Незапослених радника је у априлу 1931. године, по наводима општине, било 117 квалификованих и 20 неквалификованих који су издржавали 123 члана породице.⁹³ За незапослене раднике и најсиромашније становнике управа Дринске бановине издавала је мале своте новца, а буџетом су били предвиђени јавни радови који би требало да запосле одређен број незапослених људи.⁹⁴

****

Режим диктатуре није успео да створи чвршћу основу за свој рад и развитак, а у чачанској општини су становници били у највећој мери незаинтересовани да се укључе у нови политички поредак, док су форму интегралног југословенства само декларативно усвојили или је прећутно

⁸⁴ Исто, 30-31.

⁸⁵ Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933*, 37-39.

⁸⁶ Исто, 40-41.

⁸⁷ Исто, 63-64.

⁸⁸ Исто, 45-47.

⁸⁹ Исто, 43.

⁹⁰ Исто, 41-42.

⁹¹ Исто, 121, 125.

⁹² МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-77, Ф-II бр. 37/34.

⁹³ МИАЧ, Општина чачанска (1839-1934), К-54, Ф-IV бр. 655/31.

⁹⁴ Дашић, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933*, 130.

прихватили како не би долазили у сукоб са властима. Оснивањем јединствене Југословенске националне странке, која је требало да наступа са позиција интегралног југословенства и да означи крај страначким трвењима карактеристичним за политички живот у Југославији током прве деценије њеног постојања, нису превазиђени нагомилани проблеми и она није била прихваћена од већег броја грађана. Старе страначке размирице нису могле бити тако брзо заборављене, а на примеру формирања два месна одбора ЈНС-а у Чачку најбоље се види дубока подељеност тадашње српске политичке елите која је резултира окупљањем њихових присталица око политичких вођа, а не око идеја које је странка пропагирала.

Противници режима на територији Чачка нису били у стању да првих година диктатуре пруже значајнији отпор властима. Општинске власти, заједно са среским властима, покушавале су на све начине да сузбију комунистичку делатност, па су репресивне мере онемогућиле веће активности. Тек 1933. године комунисти, који су створили месни комитет и успоставили снажнију организацију, почињу да делују преко друштава које контролишу уз помоћ својих чланова и симпатизера. До значајнијег манифестовања незадовољства диктатуром на територији чачанске општине није дошло, па се рад противника режима у највећем броју случајева сводио на ширење пропаганде и стварање чвршће базе састављене од већег броја интелектуалаца, ђака,

радника, сељака, занатлија и других категорија становништва који су требали да представљају основу за рад у будућности. Грађани су спонтано и стихијски тражили смену општинских власти у неколико наврата, не нападајући режим, већ захтевајући од надзорних власти да смени неодговорне управе против којих су се бунили. Надлежни органи су у највећој могућој мери подржавали локалне власти и нису се одлучивали на смењивање водећих општинских руководиоца, одбијајући да се у већој мери уплићу у локалне прилике, иако су захваљујући окружним инспекторима и начелницима добијали редовне извештаје о стању у општини.

Економска криза снажно је погодила пре свега занатлије и ситне трговце, а потом и индустријска постројења у Чачку. Незапослени радници нису имали никакву социјалну заштиту, осим симболичне новчане помоћи коју су добијали од општине. Ипак, криза није омела привредни напредак Чачка. Посебно је значајно оснивање Војнотехничког завода 1930. године, јер је држава укључивањем у привредни живот покушала да ублажи удар економске кризе и да се одлучније укључи у процес индустријализације земље. Исте године је основана и Фабрика хартије, па су временом ова предузећа почела да запошљавају велики број радника и изменила структуру становништва Чачка, док ће управо оне бити значајне за стварање радничке класе у граду.

Извори:

Необјављена архивска грађа:

1. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд: Општина чачанска (1839-1934)
2. МИАЧ, фонд: Градско поглаварство (1934-1944)
3. МИАЧ, фонд: Дринска бановина (1929-1941)

Штампа:

1. *Полијтика* (Београд)
2. *Чачански глас* (Чачак)
3. *Чачански њокрећ* (Чачак)

Литература:

1. Василић, Василије, „Административно-територијалне промене на територији општине Чачак 1815-1941“, *Зборник радова Народної музеја ХХП/ХХПХ* (1993)
2. Веселиновић, Андрија, „Документи о првом помену Чачка у средњем веку“, *Зборник радова Народної музеја ХХ* (1991)
3. Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић, Хрватско-српски сиор* (Београд: Завод за уџбенике, 2010)
4. Дашић, Јарослав, *Економска криза у чачанском крају 1929-1933* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 1986)
5. Дашић, Јарослав, *Индустрија чачанског краја 1885-1946. Машињство и електрика* (Чачак: Технички факултет, 1995)
6. Исић, Михаило, „Резултати парламентарних избора у чачанском округу 1931, 1935. и 1938. године“, *Зборник радова Народної музеја ХХИВ* (1994)
7. Јаковљевић, Милутин, *Раднички њокрећ у чачанском крају* (Чачак: Чачански глас, 1979)
8. Јањић, Димитрије, Петровић, Драгиша, *Доктор Драгиша Мишовић* (Чачак: Центар за културу Чачак, 1979)
9. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. (Beograd: Nolit, 1988)
10. Stojkov, Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. (Beograd: Prosveta, 1969)

11. Стојковић, Андрија, Ковачевић, Бранко, *Чачанска гимназија 1837-1937*. (Чачак: Чачански глас, 1987)
12. Танасијевић, Бранко, Јаковљевић, Милутин, Стефановић, Младен, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971*. (Чачак: Електродистрибуција, Електроморава, 1972)
13. Тимотијевић, Милош, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, *Зборник радова Народної музеја ХХVII* (1997)
14. Храбак, Богумил, „Привреда, друштвени односи и политички живот Чачка 1918-1941“, *Зборник радова Народної музеја ХХИВ* (1995)

Cacak in the Time of Dictatorship of King Aleksandar Karadjordjevic 1929-1934 (part I)

By establishing personal regime of King Aleksandar Karadjordjevic on 6th January, 1929, the work of all political parties in the country was banned. Municipal authorities were under stricter supervision, while the president of the municipality was elected by higher bodies of the authority and not by the citizens of Cacak. The carrier of state ideology of integral Yugoslav idea should have been Yugoslav national party, whose committee was elected in Cacak only in 1934 and which did not manage to achieve significant results, or to gather greater number of followers around Yugoslav idea on the territory of the municipality. The Communist Party, which acted illegally, was the only one which tried to organize citizens and raise

rebellion against the authorities, but it did not have enough support in the time of dictatorship, while its members had a constant threat that they will end up in prison because of their activism.

After 1929 economic crises fiercely struck Cacak municipality, thus influencing the reduction of economic activity. A great number of workers became jobless and above all craftsmen and small tradesmen who did not have enough capital to mitigate the first wave of the crises, so a big number of shops closed down. In the period of dictatorship, Military technical institute was opened as well as Stationery factory the two most important factories in Cacak region which were increasing the scope of production and number of workers until the beginning of the World War II.

Vojin Maletkovic, M. A.

Cacak au temps de la dictature du roi Alexandre Karadjordjevic 1929-1934 (1ère partie)

Par l'enregistrement du régime personnel du roi Alexandre Karadjordjevic le 6 janvier 1929, l'activité de tous les partis politiques dans le pays fut interdite. Les autorités municipales furent soumises à la surveillance la plus rigoureuse, tandis que le maire fut élu par les hauts responsables du gouvernement et non pas par les habitants de Cacak. Le titulaire de l'idéologie nationale du yougoslavisme intégral devait être le Parti national yougoslave, dont le comité à Cacak ne fut créé qu'en 1934 et qui ne réussit pas à obtenir des résultats plus significatifs, ni à rassembler un plus grand nombre de partisans autour de l'idée yougoslave sur le territoire de la commune. Le parti communiste, qui agissait dans la clandestinité, fut le seul à essayer d'organiser les citoyens et à pousser à la révolte contre le pouvoir, mais il n'eut pas un as-

sez grand soutien durant la période de dictature, tandis que ses membres furent exposés à la menace permanente, qu'ils finirent en prison en raison de leur activisme.

La crise économique frappa fortement la commune de Cacak après l'année 1929, influant considérablement sur la diminution de l'activité économique. Un grand nombre d'ouvriers resta sans travail, avant tout les artisans et les petits commerçants qui ne possédèrent pas assez de capital pour atténuer la première vague de la crise, aussi un grand nombre de commerces fut fermé. Pendant la période de dictature, l'Institut militaro-technique et la Papeterie furent ouvertes, deux fabriques les plus importantes dans la région de Cacak qui agrandirent jusqu'au début de la Deuxième guerre mondiale la capacité de la production et augmentèrent le nombre d'ouvriers.

Vojin MALETKOVIĆ, M.A.